

نگاهی به یک نسخه ناشناخته از تاریخ مدینه

ابوالفضل حسن آبادی^۱

تواریخ محلی، در زمره منابع با ارزش اطلاعاتی به شمار می روند؛ خصوصاً با توجه به اطلاعات جغرافیایی، محیطی و مکانی که ارائه می دهد، موقعیت توصیف شده را در زمان تألیف به خوبی معرفی می کند. تکیه اصلی تواریخ محلی، بر عنصر جغرافیایی است و معمولاً بیانگر شیوه های زندگی مردم در شهرها و نواحی خاص هستند و اطلاعاتی در مورد ابنیه و آثار موجود، مزارات، حوادث سیاسی، اوضاع اقتصادی، فرهنگی، رجال و شخصیت ها و... را دربردارد. تواریخ محلی، انواع گوناگونی دارد و در میان آن ها تواریخ شهری - که به بررسی موقعیت جغرافیایی شهرها، اماکن و نواحی شهری، رجال و... می پردازند - از ارزش زیادی برخوردار هستند.^۲ در مورد شکل گیری این تواریخ، دلائل زیادی مانند حب الوطن، انگیزه های سیاسی و علائق شخصی را بر شمرده اند.^۳ روزتال در یک دسته بندی، تواریخ محلی را به دینی و دنیوی تقسیم نموده و کتبی که راجع به اماکن مذهبی نوشته شده را در زمره کتب دینی آورده است.^۴ شهر مدینه منوره به علت موقعیت خاص مذهبی مورد توجه بوده و طی قرن ها، منابع گوناگونی در سبک های مختلف، درباره آن تألیف شده است. در این مقاله ابتدا در مدخلی کوتاه، به معرفی و بررسی چند منبع اصلی از تاریخ مدینه در قرون اولیه می پردازیم و سبک نوشتاری و اهمیت مطالب آن ها را به طور خلاصه بررسی

۱. دانشجوی دکترای تاریخ محلی دانشگاه اصفهان.

۲. برای اطلاع بیشتر در مورد انواع تواریخ محلی در قرون اولیه در ایران، نک: عبدالرحیم قنات، نقد و بررسی تاریخ نگاری محلی ایران در دوره اسلامی تا قرن هفتم، پایان نامه دکترای تاریخ اسلام، گروه تاریخ دانشگاه اصفهان، ۱۳۸۷.

۳. صالحی نصرالله، « کتابشناسی توصیفی تاریخ های محلی»، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، خرداد و تیرماه ۱۳۸۰، ص ۱۲.

۴. فرانتس روزنتال، تاریخ تاریخ نگاری در اسلام، ترجمه اسدالله آزاد، مشهد: مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۶۵، ص ۱۸۲ و ۱۹۰.

نگاهی به یک نسخه ناشناخته از تاریخ مدینه / ابوالفضل حسن آبادی

می‌کنیم؛ در ادامه یک نسخه ناشناخته از تاریخ مدینه را معرفی و نقد کرده، و به بررسی مشخصات نسخه شناسی اثر، مؤلف احتمالی، محتوای کتاب، اهمیت و ارزش اطلاعات و نقاط برجسته آن خواهیم پرداخت

نقد و بررسی چند کتاب از تاریخ مدینه

اولین کتاب درباره تاریخ مدینه، تاریخ مدینه ابن زباله است که از آن اثری نیست و در سایر منابع از جمله سمهودی، نقل قول‌هایی از آن آورده شده است.^۱ سه اثر دیگر در این موضوع، *امرالمدینه* از علی بن محمد مدائنی، *تاریخ یحیی بن جعفر العبیدی و اخبارالمدینه* زبیر بن بکار هستند که از آن‌ها نیز اثری در دست نیست.^۲ *اخبارالمدینه المنوره* عمر بن شبهه، اولین اثر مهم باقی مانده از تواریخ شناخته شده مدینه است که با رویکرد حدیثی، اطلاعات با ارزشی را در مورد تاریخ مدینه، به ویژه حوادث سیاسی این شهر آورده است؛ اطلاعات جانبی دیگر آن در مورد اماکن، رجال و ... نیز از جنبه‌های گوناگونی قابل بررسی است. تاریخ مدینه ابن شبهه (۲۵۰ هـ.ق) نزدیک‌ترین کتاب به تاریخ تخمینی ما در مورد تاریخ مدینه است. اما از جهات زیادی با آن تفاوت دارد. بررسی راویانی که این شبهه از آنان حدیث نقل می‌کند، هیچ مشابهتی با راویان این کتاب ندارد؛ این مسئله با توجه به همزمان تقریبی این دو اثر، تعجب آور است، گرچه محتوای آن‌ها با هم تفاوت اساسی دارد.

کتاب ابن شبهه در دو مجلد است که جلد اول، اطلاعات پراکنده‌ای از شهر مدینه، خصوصاً مسجدالحرام و اخبار مربوط به پیامبر را بدون ترتیب محتوایی آورده و جلد دوم درباره خلفای راشدین و دوره حکومت آن‌هاست.^۳ کتاب *السدرة الثمینه فی اخبارالمدینه* ابن انجار نیز از حیث اطلاعات، مانند کتاب ابن شبهه، اطلاعات متنوعی درباره مدینه دارد، اما درباره تاریخ خلفا، اطلاعات میسوطی ندارد و قسمت اطلاعات تاریخ مدینه، مسجدالحرام و پیامبر آن مشبع است.^۴ کتاب ابن شبهه و ابن انجار از حیث اطلاعات و ساختار نگارش، مشابهت بیشتری به هم دارند تا این اثر. از نظر نوع اطلاعات و محتوای آن با سایر تواریخ تفاوت دارد، اما معلوم نیست چه مقدار از اثر اولیه گم شده است.

مهم‌ترین ویژگی‌هایی که در بررسی تحلیلی می‌توان برشمرد، مربوط به کتاب *فضائل المدینه* مفضل جندی است که با رویکرد محاسن نگاری و ذکر نکات مثبت و برتری شهر مدینه نگارش یافته و در زمره اولین کتب محاسن در جهان اسلام به شمار می‌رود.^۵ *الانباء المدینه عن فضل المدینه* قاسم بن عساکر

۱. سمهودی در وفاء الوفا نقل قول‌های متعددی را از کتاب ابن زباله نقل کرده است؛ از جمله: ج ۲، ص ۶۵۷، ۷۰۵، ۵۱۰، ۵۰۸، ۴۸۱ و ۶۶۳؛ علی بن عبدالله، سمهودی، وفاء الوفا باخبار دارالمصطفی، مصحح عبدالحمید محمد محی الدین، بیروت: دارالاحیاء تراث عربی، ۱۳۹۳.

۲. شکر، حسین محمدعلی و عبدالمحمد آیتی، «کتابشناسی تاریخ مدینه»، میقات حج، بهار ۱۳۷۷، ش ۲۳، ص ۱۷۲-۱۸۰.

۳. النمیری البصری ابوزید عمر بن شبهه، *تاریخ المدینه المنوره*، قم: دارالفکر، ۱۴۱۰.

۴. ابن انجار محمد بن محمود، *اخبار مدینه الرسول المعروف بالدرة الثمینه*، قم: دارالفکر، ۱۳۹۱.

۵. الجندی ابی سعید المفضل بن محمد بن ابراهیم، *فضائل المدینه*، تحقیق محمد مطیع الحافظ و غزوه بسریر، دمشق:

نگاهی به یک نسخه ناشناخته از تاریخ مدینه/ ابوالفضل حسن آبادی

دمشقی، وفاء/الوفا سمهودی را می‌توان با ارزش‌ترین کتاب‌ها در زمینه تاریخ مدینه به شمار آورد که سمهودی از تمامی تواریخ مهم و با ارزش تا زمان خود، از جمله تاریخ گمشده مدینه ابن زباله و کتاب زبیرین بکار، استفاده کرده و مشاهدات خود را برآن افزوده است. در زمینه کتب جغرافیایی مربوط به مدینه، کتاب *المدینه مدائنی و حمی المدینه و اودیتها و جبالها* را می‌توان نام برد که از آن اثری باقی نمانده است.^۱

نسخه شناسی اثر

کتاب مورد معرفی، دارای مشخصات زیر است: قطع وزیری، با اندازه ۱۸×۱۳ سانتیمتر، جلد تیماج^۲ مشکی مربوط به دوره قاجاریه، خط نسخ^۳ کهن مختلف السطر، کاغذ حنایی بغدادی، ۱۱۶ ورق. تاریخ کتابت رسمی در آن ذکر نشده، اما دوره کتابت با توجه به خط و کاغذ آن، به اوایل قرن ششم برمی‌گردد. جلد اصلی کتاب گمشده و جلد تیماج کنونی، در دوره قاجاریه به کتاب الصاق شده است. بعد از شناسنامه کتاب، شعری به خط شیخ بهایی از امام شافعی نقل شده؛ کاغذ این صفحه کشمیری است و با کاغذ سایر صفحه‌های کتاب که حنایی بغدادی است، متفاوت و در دوره صفویه به آن افزوده شده است. یک مهر در ابتدای کتاب از شیخ بهایی که در حاشیه شعر زده شده، با عنوان «حسن بن علی بن عبدالعال ۹۵۷» (تصویر شماره ۱)، یک مهر در صفحه دوم او با محتوای «ما هذا وقفوه العبد بهالدين محمد، علی الطلبة الامامية بتولیة مرحوم ابیه حسین عبدالصمد ثم الا [یک کلمه ناخوانا] بینه و بینهم و لو کان [یک کلمه ناخوانا] العبد ۱۰۳۰»^۴ آمده که سال وقف کتاب را نشان می‌دهد و یک مهر در انتهای کتاب آمده است. (تصویر شماره ۲)

آغاز کتاب معلوم نیست؛ این نسخه با ذکر منطقه زباله شروع شده و با جمله «تم الكتاب بعون الله و حسن توفيقه و الحمد لله حق حمده فصلواته علی خیر خلقه سیدنا محمدالنبی و عترته و سلم و حسبنا الله و نعم الوکیل» تمام شده است. در حاشیه خط آخر کتاب، جمله «من عواری الزمن علی یدا ضعف عبدالله استاد امیر علی نقاش^۵ فی ناسخ غره^۶ محرم الحرام سنه ۸۹۹» آمده که سال به تملک درآمدن اثر،

دارالفکر للطباعة والتوزیع و النشر، ۱۴۰۵.

۱. شکوری ابوالفضل، *درآمدی بر تاریخ نگری و تاریخ نگاری مسلمانان*، قم: مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی، ۱۳۸۰، ص ۱۱۰-۱۱۱.
۲. تیماج چرم بودار که به آن بلغار و ادیم نیز گویند: لغت نامه دهخدا، ذیل مدخل تیماج.
۳. خط نسخ از خطوط کهن ایرانی است که ابن مقفله آن را از خط ثلث به سال ۳۱۰ ق استخراج نمود. مصطفی، فرزام، خط و زبان در گذر فرهنگ ایران، تهران: قوانین، ۱۳۸۱، ص ۱۶۱.
۴. شیخ بهایی در سال ۱۰۳۰ این کتاب را همراه ۳۹ کتاب دیگر وقف کتابخانه مرکزی آستان قدس کرده است.
۵. گلچین معانی که کتاب را فهرست نموده، معتقد است که وی عبارت اصلی کتاب را تراشیده و نام خود را اضافه کرده است. معانی احمد گلچین، *فهرست کتب خطی آستان قدس*، ج ۸، مشهد: آستان قدس رضوی، ۱۳۵۰، ص ۴۷۷.
۶. غره در این جا به معنی شب یا روز اول ماه است. لغت نامه دهخدا؛ ذیل مدخل غره.

نگاهی به یک نسخه ناشناخته از تاریخ مدینه/ ابوالفضل حسن‌آبادی

توسط وی است. (تصویر شماره ۳) با توجه به مفقود شدن جلد اصلی کتاب، مفقود شدن صفحات اولیه و عدم وجود نشانه‌ای که دال بر اسم آن باشد، در مورد نام آن ابهام وجود دارد. در شناسنامه کتاب، عبارت « کتاب احوال النبی و بلاد مکه وقف شیخ رحمه» به خط دوره قاجاریه آمده است که احتمالاً قبل از صحافی کتاب در دوره قاجاریه، جایی در اول آن بوده و کسی آن را در ابتدای کتاب نوشته است. مشخص نیست چرا فهرست نویس آستان قدس، عنوان اثر را «راه‌هایی که به مدینه ختم می‌شود» آورده است، اما از محتوای کتاب، در مجموع چنین برداشت می‌شود که کتاب در مورد شهر مدینه، مکه، اماکن جغرافیایی و حتی شبه جزیره عربستان اطلاعات آورده و نام نوشته شده در اول صحیح‌تر است، زیرا دامنه اطلاعات کتاب فراتر از شهر مدینه است.

با توجه به گمنام بودن مؤلف، ظن نویسنده این مقاله ابتدا با توجه به سبک نگارش حدیثی کتاب^۱ و محتوا، به تاریخ مدینه گمشده این زباله بود و به همین منظور، نقل قول‌هایی که در منابع بعدی، خصوصاً وفاء الوفا سمهودی از ابن زباله نقل شده، با مطالب این کتاب تطبیق داده شد که تفاوت اساسی با هم داشت. با توجه به اینکه نویسنده کتاب از زبیر در اثرش یاد کرده و با توجه به نقل قول‌های دیگر از این کتاب، این گمان نیز درست نیست.^۲ به منظور شناسایی سال تقریبی نگارش کتاب رجالی که نویسنده از آن حدیث نقل کرده، بررسی شد. در اثر رجالی چون یحیی بن حسن ابوالحسین العلوی، محمد بن عمر، ابو ثوبه، حارث بن ابی اسامه، ابو محمد الوراق، عبدالله بن ابی سعد، ابو عمر الصغانی، ابواسحق الکبری، احمد بن عبدالجبار و ابراهیم بن اسحاق، نام برده شده است. در بررسی‌ها، احمد بن عبدالجبار به سال ۲۷۲ق^۳ و ابراهیم بن اسحاق به سال ۲۶۹ق فوت نموده‌اند.^۴ گلچین معانی نیز در شناسنامه کتاب، ذکر کرده که اسحاق بن محمد زعفرانی، از مصاحبین شاخص متوفای سنه ۲۶۰ ق بوده است. با توجه به این موارد، سال نگارش کتاب در قرن سوم بوده است. کاتب و محل کتابت نیز معلوم نیست، اما با توجه به سبک نوشتار، خط خوش، عدم خط خوردگی در کتاب، رعایت فاصله بین خطوط و توجه به علائم نگارش، مشخص است

۱. مکتب تاریخ نگاری مدینه، از مکاتب تاریخ نگاری مسلمانان است که تربیت یافتگان آن براساس نقل و سماع حدیث از مشایخ تربیت شده‌اند و شیوه تاریخ نگاری آن‌ها حدیثی بوده است. سجادی سید صادق و هادی عالم زاده، تاریخ نگاری در اسلام، تهران: سمت، ۱۳۸۶، ص ۴۷-۴۸.

۲. نویسنده گمنام کتاب آورده است: «فرعم زبیر بن بکار عن عتیق بن یعقوب عن عبدالملک بن محمد...». ص ۴۰. آقای گلچین معانی در فهرست نویسی کتاب که در ذیل «کتب مسالک و ممالک» آمده، احتمال داده است که این کتاب تاریخ گمشده ابن زباله باشد، اما نقل قول‌های سمهودی، با محتوای کتاب تطبیق داده شد؛ از جمله در مورد مقام جبرئیل، زیاده المهدی و زیاده الولید؛ مطالب تفاوت کلی داشت. در مورد زیاده المهدی، نویسنده این کتاب آورده: «حدثنی سلیمان بن عبدالعزیز عن ابیه (۴۷)». در حالی که ابن زباله آورده: «حدثنی عبدالعزیز بن محمد» که تفاوت یک نسل حدیث را نشان می‌دهد.

۳. البکچری الحنفی علاالدین مغلطای ابن قلیج بن عبدالله، اکمال تهذیب الکمال فی اسماء الرجال، تحقیق ابی عبدالرحمن عادل بن محمد و ابی محمد اسامه بن ابراهیم، قاهره: الفاروق الحدیثه، ۱۴۲۲ق، ص ۷۲ و ۷۳.

۴. همان، ص ۱۷۶.

نگاهی به یک نسخه ناشناخته از تاریخ مدینه/ ابوالفضل حسن آبادی

که یا کاتب فرد دانشمندی بوده یا کتاب برای فرد مهمی کتابت شده است. مشخص نیست کتاب چگونه از دست امیر علی نقاش به دست شیخ بهایی رسیده، اما شیخ بهایی کتابی را به همراه تعداد زیاد دیگری کتاب، در سال ۱۰۳۰ به کتابخانه آستان قدس اهداء کرده است. احتمالاً کتابخانه مدتی از تملک آستان قدس خارج شده و جلد آن در همین زمان به آن افزوده شده است. کتاب در سال ۱۳۱۷ ق، توسط محمد تقی مدرس آستانه، به کتابخانه بازگشته است.

محتوای کتاب

بعد از شناسنامه اولیه، کتاب با شعری به خط شیخ بهایی، به مضمون زیر آغاز می‌شود.

یا راکبا قف بالمحصب من منی	و اهتف بقاطن خیفها و الناهض
سحراً اذ فاض الحجيج الی منی	فیضاً کمنهل الفراء الفایض
قف ثم نادى اننى لحمد	و وصیه و بنیه لست بیاغض
و اسئلهم هل حب آل محمد	فرض خان جحدوا جحدت فرایض
و قل ابن ادریس بتقدیم الدی	دمتموه علی علی ما رضی
ان کان رفضی حب آل محمد	فلنشهد الثقلان انی رافضی

با توجه به افتادگی اولیه، معلوم نیست چند صفحه از اول آن گم شده است. کتاب با توصیف زباله شروع می‌شود و در انتها، با مطالبی درباره کسانی که از مکه خارج می‌شوند و بر نمی‌گردند، خاتمه می‌یابد. مهم‌ترین مطالب کتاب، شرح مناطق مختلف مدینه، راه‌های مدینه، مسجدالحرام و مکه است. مهم‌ترین سرفصل‌های کتاب، عبارتند از:

زباله: ص ۱؛ شقوق: ص ۳؛ الطلیح: ص ۴؛ البطان: ص ۵؛ قیرالعبادی: ص ۵ و ۶؛ الثعلبیه: ص ۶-۱۰؛ درود: ص ۱۰؛ الاحفر: ص ۱۲؛ ذکر جبل طی: ص ۱۴؛ فید: ص ۱۵؛ ثور: ص ۱۸؛ شمیرا: ص ۱۹؛ الحاجز: ص ۲۱؛ اضاح: ص ۲۳؛ معیته الماوان: ص ۲۶؛ الربذه: ص ۲۷؛ السلبلة: ص ۲۹؛ العمق: ص ۳۰؛ معدن بنی سلیم: ص ۳۱؛ طریق جاده وضعیه: ص ۳۲؛ الافیعه: ص ۳۴؛ المسلح: ص ۳۵؛ ذات عرق: ص ۳۸؛ علاقه مسجدالذی من مکه: ص ۴۱؛ علاقه مسجدالذی کان من مقدمه: ص ۴۲؛ البستان: ص ۴۲؛ زیاده المهدی فی مسجد رسول الله (ص): ص ۵۲؛ ذکر القبر و الاختلاف الناس فیهِ: ص ۵۵؛ ذکر صفه القبر و قبری بکرو عمر: ص ۵۸؛ هذا ذراع القبر و مسجد: ص ۶۱؛ هذا ذکر الكتاب الذی حول المسجد: ص ۶۲؛ مقام جبرئیل: ص ۷۲؛ مساجد النبی (ص) بالمدينه: ص ۷۳؛ ذرع مسجد قبا: ص ۷۳؛ ذکر [یک کلمه ناخوانا] و من اقرا المسجد والعورالذی فی القبله و غیر ذالک: ص ۷۴؛ ذکر حد المدینه و جبالها و میاهها و غیر ذالک: ص ۷۶؛ حول المدینه من جبال: ص ۷۷؛ ارباع المدینه: ص ۷۹؛ مناہذ المدینه: ص ۷۹؛ هذا ذکر قبورالشهدا باحد و اسماوهم: ص ۸۰؛ قنأه معوبه التي احتفرها لاهل المدینه: ص ۸۲

نگاهی به یک نسخه ناشناخته از تاریخ مدینه/ ابوالفضل حسن آبادی

؛ و هذا ابتدا خبر الطریق بین المدینه و مکة: ص ۸۲؛ ذو حلیفه: ص ۸۳؛ فاول ما [دو کلمه ناخوانا] الذی یرید الاحرام: ص ۹۳؛ الحفیر و الملل: ص ۹۳؛ ملل: ص ۹۳؛ السیالة: ص ۹۴؛ الروحا: ص ۹۵؛ الرویبه: ص ۹۷؛ العرج: ص ۹۷؛ العرج: ص ۹۸؛ الطلوب: ص ۹۸؛ الابواء: ص ۱۰۰؛ الجحفه: ص ۱۰۲؛ غدیر خم: ص ۱۰۲؛ اضح: ص ۱۰۴؛ بطن مر: ص ۱۰۶؛ مسجد شرف: ص ۱۰۶؛ والتنعیم: ص ۱۰۷؛ الحرم: ص ۱۰۸؛ مکة: ص ۱۰۹؛ صفة مسجد الحرام: ص ۱۱۰؛ امرا کعبه و بنیائها و زمزم: ص ۱۱۳؛ و هذا ذکر ذرع المسجد و الکعبه: ص ۱۲۷؛ زمزم: ص ۱۲۹؛ السقایه: ص ۱۳۰؛ و هذا الطریق الی منا: ص ۱۳۱؛ المزدلفه: ص ۱۳۴؛ عرفات: ص ۱۳۶؛ تسمیه المنازل الی کان الناس بین لونها بین فیدو المدینه فریما تعرف بطریق احرجه: ص ۱۳۷؛ طریق سلمان: ص ۱۴۲؛ الحجاز و جزیره العرب: ص ۱۴۴؛ ذکر منازل علی طریق مکة ثم یرجع الی طریق البصره: ص ۱۵۱؛ از اینجا تا صفحه ذکر منازل به صورت شعری آمده است و ۴۶ منزل نام برده شده است که عبارتند از: الفرات، سورا، نهرا با ۱۵۲؛ اسفل الفرات، الکوفه، القادسیه: ص ۱۵۳؛ المغیته، القدعا، واقصه، العقبه: ص ۱۵۴؛ القاع، زباله، الشقوق: ص ۱۵۵؛ البطان، الثعلبیه، الحزیمته: ص ۱۵۶؛ الاجفر، فید، ثور، شمیر: ص ۱۵۷؛ الحاجز، النقره، مغیته، الماوان: ص ۱۵۷؛ الریذه، السلیله، لعمق: ص ۱۵۹؛ المعدن، افیعه، المسلح: ص ۱۶۰؛ العمره، ذات عرق، البستان، المشاش: ص ۱۶۱؛ مکة، منا، عرفات: ص ۱۶۲؛ المزدلفه، المشعر، بطن مر: ص ۱۶۳؛ عسفان، فید، الجحفه: ص ۱۶۴؛ الابواء، السعیاء، الروحا، السیاله: ص ۱۶۵؛ ملل، المدینه، الطرف: ص ۱۶۶؛ بطن نخل، الغسیله، المحدث: ص ۱۶۷؛ ثم یرجع الی طریق الاول: ص ۱۶۸؛ و قال غیره فی الطریق ایضا: ص ۱۶۸؛ و هذا ابتدا طریق البصره و میاهه: ص ۱۸۳؛ المنحسانیه: ص ۱۸۳؛ الحفیر، الرحیل: ص ۱۸۴؛ الشجی، الخرجا: ص ۱۸۵؛ ماویه العشر - السوسعه: ص ۱۸۶؛ السمینه: ص ۱۸۷؛ النباح العوسجه، القریلین: ص ۱۸۹؛ امره، طحفه: ص ۱۹۱؛ صریه: ص ۱۹۲؛ جدیله، فلجه: ص ۱۹۴؛ الرجیح، الذئینه: ص ۱۹۵؛ قبا، مران، الشبکه: ص ۱۹۶؛ وجوه، ذات عرق، البستان: ص ۱۹۷؛ الطریق الذی تسلكها الناس الیوم: ص ۲۰۰؛ البحرین از بصره از ۳۹ منزل نام برده شده است که عبارتست از: المحدثه، الحفیر، الروینحی جبل: ص ۲۰۸؛ الرفیعی، منعشاحرجا: ص ۲۰۹؛ الحفیر، المعداوی، ماوی: ص ۲۱۰؛ القرمه، الطنب منعشی: ص ۲۱۱؛ الحراه، ذات العشر، المحاره، الیسوعه، الحبرا: ص ۲۱۲؛ السمینه، الوعسا، رمل: ص ۲۱۳؛ النباح، الصریف منعشی، القصیم: ص ۲۱۴؛ القریتان منزل: ص ۲۱۵؛ عجلن منعشا: ص ۲۱۵؛ عاقل منعشا، امره منزل: ص ۲۱۶؛ طحفه - صرب اللوارمل، الجدیله منزل: ص ۲۱۸؛ ابرقی حجر منعشی، الذئینه منزل: ص ۲۱۸؛ قبا منزل، مران منزل، و جده منزل: ص ۲۱۹؛ طریق الیمن الی مکة و هما طریقان، طریق علی البحر و طریق علی تهماه: ص ۲۲۵؛ طریق حضرموت: ص ۲۲۷؛ طریق مصر: ص ۲۲۸؛ مساجد النبی (ص): ص ۲۳۱؛ تسمیه البرد من الکوفه علی الجاده: ص ۲۳۱-۲۳۲

در حقیقت این اثر، کشکولی از اطلاعات جغرافیایی است که در قالب متن نثر و نظم آورده شده است

۱. با توجه به مشکل بودن خط کتاب، نقطه نداشتن بسیاری از کلمات و نامأنوس بودن اصطلاحات به کار رفته، امکان اشتباه در خواندن نواحی ذکر شده، وجود دارد.

نگاهی به یک نسخه ناشناخته از تاریخ مدینه/ ابوالفضل حسن آبادی

و حاصل مشاهدات نویسنده یا نقل قول از دیگران است. نویسنده تا جایی که توانسته، اطلاعات مستند گذشته را آورده و مشاهدات خود را به آن افزوده است.

بررسی محتوای کتاب

همان گونه که قبلاً ذکر شد، این کتاب از لحاظ ساختار و محتوا، با کتاب‌های شناخته شده عصر خود متفاوت است. مهم‌ترین ویژگی‌های این کتاب عبارتند از:

۱. ساختار ارائه مطالب مانند کتاب ابن شبه حدیثی است، اما در نوع مطالب که جغرافیایی بوده و بعضاً مشاهدات مؤلف نیز آمده، کمتر از رجال احادیث استفاده شده است. بررسی محتوای کتاب نشان می‌دهد که این کتاب را بیشتر می‌توان در شمار کتب جغرافیایی این دوره محسوب نمود تا کتبی که درباره یک شهر نوشته شده است، زیرا محتوای مربوط به غیر از مدینه نیز قابل تأمل است. قرن سوم، قرن شکل‌گیری کتب جغرافیایی در جهان اسلام است و کتبی در مسالک و ممالک نگارش یافته‌اند ساختار این کتاب با تأکید بر مدینه، از ساختار توصیف جغرافیایی پیروی کرده و نگارش آن با سایر کتاب‌های تاریخ مدینه تفاوت دارد. شاید بتوان این کتاب را در زمره اولین آثار باقی مانده جغرافیایی در جهان اسلام دانست که تأکید بر اهمیت مرکزی اماکن مقدس در جهان اسلام داشته‌اند.

۲. شاید کتاب در زمره اولین کتاب‌هایی باشد که نویسنده دیدگاه حدیثی صرف در نقل مطالب ندارد و ضمن استفاده از روش حدیثی نقل مطالب، دیدگاه نویسنده در ارائه اطلاعات، لحاظ شده است.

۳. نویسنده در ارائه مطالب، از سلسله روایان استفاده نکرده و معمولاً اطلاعات بعد از یک نسل را ارائه کرده است که با توجه به نقل با واسطه، کمتر می‌تواند بر اهمیت مطالب آن بیفزاید.

۴. تعداد روایان احادیث کتاب زیاد نیست و بعضاً چند صفحه را از یک راوی نقل کرده است، در حالی که در کتاب ابن شبه، در مقایسه با صفحات مشخص، تعداد روایان زیادتری وجود دارد که نشان‌دهنده تأکید کمتر نویسنده بر نقل است.

۵. یکی از مهم‌ترین مباحث این کتاب، مطالب جغرافیایی کتاب است که دارای ویژگی‌های زیر است:

– اندازه‌های جغرافیایی، حتی الامکان دقیقاً ذکر شده است. فاصله بین دو محل از یکدیگر، اندازه دیوار، بلندی و.. حتی الامکان ذکر شده، نویسنده خصوصاً در توصیف مناطق، دقت زیادی داشته است که در کتب دیگر مدینه به این اندازه کمتر دیده می‌شود؛ به طور مثال در ذکر عرفات می‌آورد:

« ذرع مسجد عرفات من مقدمه الی الموخر مائة و ثلثة و ستون ذراعا فی حانبه الایمن الی جانب الایسر ماتیان و ثلثة عشر ذراعاوله من الابواب تسعه منها فی القبلة باب علیه طاق من جانب الایمن اربعة و فی الجانب الایسر اربعة و فی موخر المسجد و کان اربع طوله فی السما...»^{۱۰}

۱. همان، ص ۱۳۶.

نگاهی به یک نسخه ناشناخته از تاریخ مدینه/ ابوالفضل حسن آبادی

- لحاظ کردن دیدگاه تاریخی در توصیف یک منطقه :

چنانچه منطقه دارای سابقه تاریخی بوده، آن را به صورت حدیثی نقل می‌کند و اگر خود نیز مطلبی می‌دانسته، به آن اضافه کرده است.^۱

- ذکر علت نامگذاری:

چنانچه نامگذاری یک منطقه به دلیل خاصی بوده، ذکر کرده: «در علت نامگذاری النباح اخبرنی ابوالعباس الیمانی عن الثور عن الاصمعی و النباح انها سمیت لکثرة اهلها و کثرة الاصوات یقال نباح...»^۲
- ذکر سابقه تاریخی ساخت یک منطقه: چنانچه اطلاعاتی در مورد سال یا محدوده ساخت یک جا را داشته، آن را ذکر نموده است. «در ذکر ثعلبیه: حدثنی من ابی سعد عن داود بن محمد بن عبدالملک الاسری عن ابیه ان الثعلبیه احدثت فی زمن عبدالملک مروان...»^۳
« ذکر الخزیمه : موضع يعرف بالقصر العتیق کان ابو جعفر المنصور بناه...»^۴

- ذکر اسامی و ساکنان اولیه محل: حتی الامکان سعی نموده اولین افرادی را که در منطقه ساکن بوده اند، شناسایی نماید. «در ذکر زباله: حدثنی ابو محمد الوراق عن علی بن الصباح عن هشام عن ابیه قال و یقال سمیت زباله ترباله بنت مسعود امرأة من العمالیق نزلت موضعا فسمیت بها و یقال سمیت زباله لانه احتفرها...»^۵

۶. پیوستگی مطالب کتاب در ذکر اماکن جغرافیایی: نویسنده سعی نموده چنانچه محلی را توصیف می‌کند، مکان بعدی، همسایه آن منطقه باشد تا پیوستگی بین مطالب با استفاده از کلمه «ثم» حفظ گردد و بتواند با در کنار هم قراردادن، تصویری از موقعیت‌های جغرافیایی ارائه دهد.

۷. مشخص کننده راه‌های ارتباطی منطقه، خصوصاً بین مناطق توصیف شده.

۸. آوردن اشعار مرتبط با منطقه: چنانچه درباره محلی که توصیف نموده، شعری وجود دارد. شعر را در کنار توصیف آورده است.

حفر ناها فی منتها المقیل
بین خلاص و بنی المهزول
و مقبلا و کان ذا قبول
ضربا کضرب الروم الطبول
فی حوالا معطول مسئول
بذلت فیها نفس ذی الحجول
اذا انتهی للحول تعد الحول
جوبا عجوب البرقع المنحول

۱. همان، ص ۱۴۳.
۲. همان، ص ۱۸۹.
۳. همان، ص ۹۰.
۴. همان، ص ۱۱۰.
۵. همان، ص ۱.
۶. همان، ص ۱۹.

۹. در بعضی از قسمت‌ها، نویسندگان توصیف منازل و راه‌ها را به صورت شعری آورده، به نحوی که به منظومه بلندی تبدیل شده است. در صفحه‌های ۱۴۲ - ۱۵۲ نویسنده با استفاده از کلمه «ثم»، بین اطلاعات ارتباط برقرار می‌کند.

کوفه:

مدینه ما نوسه مالوفه

ثم رکبناها نشق الکوفه

مسح مولا سربعه^۱

و مراصد عراضها ظلیفه

در توصیف یک منطقه، هر چه ممکن است مفید باشد، خصوصاً اطلاعات جغرافیایی را آورده است. اطلاعات متنوعی از قبیل نامگذاری ساکنان تا ذکر چاه‌ها، برکه‌ها، مساجد را همراه اندازه آن‌ها آورده است و حتی چنانچه کسی چاهی را نیز حفر نموده، ذکر کرده است.

در ذکر العمق آورده: «قال العمق لبني سلم و به قصر و مسجد و بئر تعرف بالحضراء من عمل المنصور لاشرح و بئر تعرف بالروحا من عمل البرامکه، مسجد يقال له مسجد عایشه رضی الله عنه^۲».

۱۰. اطلاعات مربوط به شهر مکه نیز واجد ارزش است و مطالبی آورده که قابل بررسی است؛ از جمله در ذکر زمزم: «و ذرع زمزم طولها ثلث و خمسون ذراعا یلون ما من ذالک ثمان و عشرون ذراعا و ذرع عرض راس زمزم اربع اذرع فی اربع اذرع و ذرع صخره زمزم من الجدر رالی الجدر احدو عشرون ذراعا^۳».

۱۱. از نقاط قوت کتاب، مطالب مربوط به مسجد مدینه پیامبر است که حتی در کتاب ابن شبه علی رغم بیشتر بودن صفحات آن، به مطالب این قسمت کمتر پرداخته شده است. اطلاعات کتاب در مورد مسجد الحرام بسیار کامل است و مشخصات کامل مسجد همراه اندازه دقیق مشخصات آن آورده است. مهم‌ترین این اطلاعات:

الف- ذکر درهای مسجد به طور کامل، همراه اسامی آن‌ها و ذکر شعر در صورت لزوم: «للمسجد ثلثة وعشرون بابا اول باب .... باب بن شبیه و هی ثلث طاقات و در ادامه از سایر درها مانند باب عمرو بن العاص ، باب بن سهیم ، باب بن جمح، باب اصحاب الریب، باب خالد بن العاص ، باب بنی جذعاده ، باب المغیره بن المخزوم ، باب الصفا ، باب العبادة، باب البیت ، باب طاق ، باب بنی هاشم ، دارالعوازیره و ...^۴».

ب- مطالب کتاب در مورد طول و عرض مسجد ، اندازه دیوارها و اضافاتی که افراد مختلف بر آن داشته‌اند را آورده است؛ مانند زیاده المهدی:^۵

ث- ذکر کتیبه‌های موجود در مسجد الحرام است که محل قرارگیری کتیبه‌ها و محتوای آن را دقیقاً آورده است: «باب عثمان : بسم الله الرحمن الرحيم ان الله و ملائکة الایة ، اللهم صلی علی محمد النبی

۱. همان، ص ۱۵۲.

۲. همان، ص ۳۰.

۳. همان، ص ۱۲۹.

۴. همان، ص ۱۱۲-۱۱۳.

۵. همان، ص ۴۲.

نگاهی به یک نسخه ناشناخته از تاریخ مدینه/ ابوالفضل حسن آبادی

صلی الله علیه و بیض وجهه و اعلی درجه و شرف بنیانه و اکرم منزله . عمل اهل حمص^۱ و کتبه های زیادی را در مسجد با ذکر محل قرارگیری و سازنده آن آورده است.»
نویسنده در ذکر اطلاعات مسجد سعی کرده چنانچه در ابتدا به نحو دیگری بوده و تغییراتی ایجاد شده، آن را بیاورد: « حدثنی ابو ثوبه صالح بن محمد قال حدثنی سلطان بن عبدالعزیز عن ابیه قال ذرع عرض مسجدالنبی (ص) من مقدمه فی القبلة بین المشرق الی المغرب مائة و ثلثون ذراعا ، ینقص موخره عن مقدمه خمسا و ثلثون ذراعا و طول المسجد من الیمین الی الشام مائتان و اربعون ذراعا و...»^۲.
۱۲. مطالب در مورد محل قرارگیری قبر پیامبر و خلفای راشدین از این لحاظ که اقوال مختلفی را آورده واجد ارزش است و با مطالب ابن شبه و ابن نجار تفاوت هایی دارد و جا دارد در مبحث جداگانه ای به صورت کامل بررسی شود .

«حدثنا احمد بن عبدالجبار قال حدثنی ابن عین بن ابی الزیاد عن هشام بن عروه عن ابیه عن عایشه رضی الله عنها قالت دفن رسول الله (ص) فی بیتی حدثنا القسم بن محمد عباده ....».

« لما مات رسول الله (ص) قال لابی بکریا صاحب رسول الله این مدفن رسول الله قال حیث قبض ...».
« قال حدثنی سلیمان بن عبدالعزیز بن محمد بن اسمعیل عن عمر و بن عثمان برهانی قال دخلت علی عایشه فقلت یا امه اشفی لی عن قبر النبی صلی الله علیه و ضاحیهه فلشفت لی عن ثلثه قبور لا مشرفه و لا مبطوحه ببطحا العرصه فرأیت قبر النبی (ص) ...»^۳.

کتاب از نظم یکدستی در ارائه مطالب برخوردار نیست؛ گاهی از یک منطقه جغرافیایی صحبت می کند و بلافاصله به موضوعی می رود که ارتباط معنایی ندارد و دوباره به منطقه دیگری می پردازد؛ محوریت مطالب در مدینه، مسجدالحرام و مناطق جغرافیایی است، اما نیم نگاهی به مکه و جزیره العرب و حتی خارج از آن داشته است، چنانچه در ذکر ملطاط به خراسان، بجمستان، خوزستان و کرمان نیز اشاره کرده است^۴.

۱۳. نویسنده در قسمت هایی از کتاب، به مردم شناسی مردم محل پرداخته و در شعر، تا حدودی شخصیت های آن ها را توصیف کرده است؛ چنانچه می آورد:

در ذکر محدثه

حتی اذا مرت با اهل المحدثه
و منزل صار الی من ورثه
مرت بعیطان و ارض دمشه
فیف قصور قد اناقت فاخره^۵

۱. همان، ص ۶۷ .
۲. همان، ص ۶۳ .
۳. همان، ص ۵۸ .
۴. همان، ص ۱۴۷ .
۵. همان، ص ۲۰۸ .

نگاهی به یک نسخه ناشناخته از تاریخ مدینه/ ابوالفضل حسن آبادی

در ذکر حفر

حتى اذا مرت اهل الحفر
لذا امری قد تحفظ الودایعا

مرت بما الطريق المشتهر
این وکیل کان ما قد نافعاً

۱۴. اطلاعات پراکنده و با ارزشی در حین مطالب جغرافیایی آمده است:

در ذکر قطیعه پیامبر

« بسم الله الرحمن الرحيم هذا ما اعطى محمد (ص) عليه لراشدین عبد السلمی اعطاه سهم و علوه مجد برهاط فمن حافه فلا دخوله و حقه حق و كتب خالد بن سعید ».

یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های این کتاب که ممکن است سبک شعری زمان تألیف کتاب باشد، در ضمن ابیاتی به صورت انفرادی، با ذکر شاعر یا بدون آن آمده است

چنان که قبلاً ذکر شد، ساختار کتاب یکدست نیست و مشخص نیست نویسنده قصدش از نگارش اثر چه بوده؛ است آیا قصد داشته دربارهٔ مدینه کتابی بنویسد؟ می‌خواسته در مورد پیامبر و شخصیت او اطلاعاتی به دست دهد؟ هر چه هست، ساختار جغرافیایی کتاب و اطلاعاتی که در مورد اماکن، نامگذاری‌ها، مقابر، مساجد و... می‌دهد، نقشی کمرنگ از یک تاریخ محلی قرن سوم دارد که باید از جهات مختلفی بررسی شود.

نتیجه

پژوهش چند سویه روی این نسخه نشان می‌دهد که نام انتخاب شده برای آن، صحیح نیست. با وجود تلاش فراوان و برخی گمان‌ها، اسم کتاب پیدا نشد و نویسنده نیز همچنان مجهول ماند، اما این موضوع از اهمیت مطالب کتاب نمی‌کاهد. بررسی محتوایی نسخه نشان داد که اطلاعات موجود در کتاب، از جهاتی چند، با سایر تواریخ مدینه مشابه و در قسمت‌هایی نیز متفاوت است. وجوه تفاوت این اطلاعات باید مورد تحقیق بیشتر قرار گرفته و ارزش اطلاعات آن، خصوصاً در زمینهٔ جغرافیا، باید با امعان بیشتری نگاه شود به نظر می‌رسد. چاپ این کتاب می‌تواند دریچه‌های جدیدی را بر محققان تاریخ مدینه گشوده، زمینه‌ساز پژوهش‌های بیشتری گردد.

۱. همان، ص ۲۱۰.

۲. همان، ص ۴۰.